

חלב שנחלב בשבת באיסור

- א. היתר חליבה בשבת ע"י גוי
- ב. חליבה לתוך אוכל
- ג. היתרי חליבה ע"י יהודי בשעת הדחק
- ד. התנגדות הרב קוק להיתרי חליבה ע"י יהודי
- ה. עידן מכונות החליבה
- ו. אופני החליבה בהיתר המקובלים כיום בארץ
- ז. חלב שנחלב בשבת באיסור
- ח. האם החולבים נחשבים לשוגגים או למזידים?
- ט. דין חלב שהיה אפשר לחלוב בהיתר
- י. חילול השם
- יא. דין תערובת חלב שנחלב באיסור
- יב. דין כלים שבלעו חלב שנחלב באיסור

א. היתר חליבה בשבת ע"י גוי

בתשובות הגאונים (שערי תשובה סי' רכא) נתבקש רב מתתאי גאון לחוות את דעתו על פסיקה שהתירה לחלוב בשבת בשינוי (כנראה לכלי שונה) כדי למנוע סכנה מהפרות (מנוסח השאלה משמע שהעגלים לא יינקו מהפרות - דבר שסיכן לא רק את הפרות אלא גם את העגלים¹). רב מתתאי גאון יוצא בחריפות כנגד הוראה זו: "אותם רבנן שבאו ואמרו לכם שמותר לחלוב בשבת שלא כהלכה ושלא כשורה ושלא כהוגן אמרו, ולא יפה עשו שהורו לכם דבר שלא עמדו על איסורו ועל היתרו, מפני שהחולב בשבת בשוגג חייב חטאת ובמזיד חייב סקילה. ואפי' החולב ב"ט לוקה ארבעים"².

הפתרון האלטרנטיבי המוצע ע"י הגאון (ולדבריו כן הורה גם הרב ר' צמח³) הוא שמשום סכנת הבהמה מותר לומר לפני שבת לגוי לחלוב את החלב לעצמו.

1. "ששאלתם מהו לחלוב בשבת פרות מפני שמסתכנות ובניהן מסתכנין ואין יונקים ושבאו רבנן ואמרו לכם הות' לחלוב כשמשנה בכלי לאיפה" וכו'.

2. כדברי הגמרא בשבת צה, א, שחולב חייב משום מפרק. ראשונים רבים הבינו שמפרק היא תולדת מלאכת דש (ראו רמב"ם הל' שבת ח, ז). בראשונים נחלקו האם הדברים המובאים בגמרא בשם רבי אליעזר מוסכמים גם על חכמים, או שלדעת חכמים חולב אסור רק מדרבנן כי אין דישה אלא בגידולי קרקע. ועיין בפרק חולב שבערך דש באנציקלופדיה התלמודית כרך ז. וראה בחוברת "בנתיב החלב" א בהוצאת תנובה, במאמרו של הרב אברהם צבי דירנפלד (עמ' 72) שבראשונים מצינו שש שיטות לגבי המלאכה שממנה נגזר איסור החליבה - דש, קוצר, ממחק, בורר, טוחן וגוזז (עיין גם ב"שערים המצוינים בהלכה" סי' פז סוף אות ו, שמביא חמש מתוך שש השיטות הללו).

3. "וכן הורה הרב ר' צמח ז"ל, אך שלא אמר שאומר לגוי כלום".

בתקופה מאוחרת יותר פוסק המהר"ם מרוטנברג⁴ שמכיון שההלכה היא שצער בעלי חיים דאורייתא, מותר לומר בשבת עצמה לגוי לחלוב את הבהמה, וכן נפסק בשו"ע (או"ח סי' שה סע' כ). ובשם יש אומרים מובא שם, שמכיון שאין זה פשוט לומר לגוי לעשות מלאכה עבור ישראל אף כאשר יש לכך הצדקה של מניעת צער בעלי חיים, יש לדאוג לכך שהגוי יחלוב לצורכו, והיהודי יקנה ממנו את החלב בדבר מועט.

ב. חליבה לתוך אוכל

בגמרא (שבת קמד, ב) מובא ע"י רב יהודה בשם שמואל, שמותר לאדם לסחוט אשכול של ענבים לתוך הקדרה, אבל לא לתוך הקערה (רש"י: מותר לסחוט לתוך תבשיל - לקדרה - מכיון שאיסור מפרק הוא איסור של פירוק משקה מאוכל, ואילו כאן המתפרק נכנס לאוכל, ומשקה הנכנס לאוכל דינו כאוכל, וממילא אין כאן פירוק משקה מאוכל אלא הפרדת אוכל מאוכל; אך לקערה ריקה - הדבר אסור). בהמשך לדברים אלו מסיק רב חסדא מדברי שמואל אלו, שעל פי אותו עקרון מותר לאדם לחלוב עז לקדרה, אך לא לקערה.

לדעת התוספות שם ההיתר לגבי חליבה נוגע רק ליום טוב, כשהעז נחשבת לאוכל, מכיון שבי"ט מותר לשוחטה ולאוכלה; אך בשבת יהיה אסור לחלוב אפילו לתוך קדרה עם תבשיל. בעקבות הערתם זו של בעלי התוספות נפסק היתר זה בשו"ע רק בהלכות יום טוב (סי' תקה סע' א).

הרמב"ם (הל' שבת ח, י) פוסק שדין זה של חלוב לתוך הקדרה הינו רלוונטי גם לגבי שבת, מבחינה זו שחליבה כזו לא תהיה אסורה מהתורה בשבת אלא תהיה אסורה רק מדרבנן, והחולב באופן כזה בשבת יהיה פטור אבל אסור⁵. בראשונים מצינו שיש שחלקו על דעת הרמב"ם לקולא ולחומרא: יש אומרים שחליבה באופן כזה מותרת בשבת⁶, ויש אומרים שחליבה כזו אסורה בשבת מהתורה⁷. להלכה, יש פוסקים שהחמירו לחלוב בשבת רק ע"י גוי, שיקפיד לכתחילה לחלוב לתוך אוכל⁸.

ג. היתרי חליבה ע"י יהודי בשעת הדחק

למרות ההלכה הפסוקה שיש לחלוב בשבת דווקא ע"י גוי, אנו מוצאים במספר מקומות - שבהם לא התאפשר לחלוב בשבת ע"י גוי - דיונים בפוסקים האחרונים אם ניתן למצוא דרך לחלוב בשבת גם ע"י יהודים. הדיון התרחב מאוד עם תחילת התפתחות ענף הרפת לחלב בהתיישבות החדשה בארץ, לפני כשמונים שנה. בחלק מהמקומות לא היתה אפשרות ריאלית לחלוב ע"י נכרים, בחלק אחר של המקומות לא היתה נכונות לחלוב ע"י נכרים מסיבות אידיאולוגיות, של דבקות בעבודה עברית ואי נכונות להעסיק נכרים בעבודות חקלאיות. לאור מציאות זו, אנו מוצאים רבנים רבים מאוד בארץ ובחול"ל שנזקקו לשאלת האפשרות לחליבה בשבת ע"י יהודים.

רבנים מהם מצאו דרכי היתר כדי לפתור את הבעיה שנתעוררה, וזאת מתוך מגמה לסייע להתיישבות היהודית בארץ ישראל⁹.

4. שו"ת מהר"ם מרוטנברג ח"ד (דפוס פראג) סי' מט. ודבריו מובאים גם ברא"ש, במדכדי ובהגהות מיימוניות.

5. ראה "בנתיב החלב" שם שלושה הסברים מדוע לדעת הרמב"ם גזרו איסור מדרבנן.

6. רש"י, רמב"ן ורשב"א.

7. הרי"ף, תוספות והר"ן.

8. מג"א ומ"ב בסי' שה ס"ק עג: "והעולם נוהגין דמשום צער בע"ח שרי אמירה לא"י לחלוב ואין למחות בידם, ומ"מ טוב שיחלוב הא"י לתוך אוכל דהו"ל שבות דשבות" (מג"א).

9. סקירה מקפת על התפתחות הפסיקה בהתיישבות בנוגע לחליבה בשבת נמצאת במאמרו של ר' חיים פלס "בעיות

הרב עוזיאל התיר חליבה בשינוי (באמצעות לחיצת העטינים ע"י כלי, ולא באופן ישיר בידים)¹⁰. הרב ברוך קונשטט והחזון אי"ש התירו חליבה לאיבוד על גבי קרקע. הרב מנחם מנדל קירשנבוים מפרנקפורט, הרב אהרונסון, הרב ישראלי ורבנים רבים נוספים בארץ ישראל התירו חליבה על גבי אוכלין¹¹. הרב צבי פסח פרנק התיר על פי הצעת הרב רוזנטל חליבה על צבע, באופן שהחלב ישמש לגבינה בלבד¹². הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי התיר חליבה לאוכלין ע"י קטנים¹³. הרב שמואל אביגדור הלוי דרצ'ינסקי התיר לתושבי ארץ ישראל לחלוב למטרת אוכל (גבינה) אם הפרות ימכרו לגוי (ולכתחילה שיחלבו לתוך אוכל)¹⁴. הרב חיים מרדכי ברונרוט¹⁵ סבר שיש לסמוך על כך שאיסור חליבה מדרבנן, ולכן יש מקום להתיר את איסור השבות משום צער בעלי חיים ולצורך ישוב ארץ ישראל, ובתנאי שיעשה היכר שהחלב ישמש לצורך גבינה¹⁶.

ד. התנגדות הרב קוק להיתרי חליבה ע"י יהודי

כנגד כל המתירים התייצב הגרא"ה קוק, ששלל בתקיפות ובחריפות רבה כל פתרון של חליבה בשבת ע"י יהודי. וכך הוא כותב באייר תרצ"א לשואל מפרדס חנה:

קבלתי את מכתבו עם השאלות. והנני להשיבו, כי החליבה בשבת קודש ע"י ישראל הוא איסור

החליבה בשבת בהתיישבות הדתית בארץ ישראל" - ברקאי ב.

10. ההיתר נאמר להלכה ולא למעשה, עד שיסכימו עמו גדולי רבני ארץ ישראל; והדברים נאמרו בהסתמך בשעת הדחק על דעות הראשונים שחליבה בשבת הינה איסור שבות ולא איסור תורה, ולכן יש מקום להתיר לחלוב משום צעב"ח, הפסד ממון וישוב ארץ ישראל. למרות זאת, ההיתר נאמר בתנאי שיחלבו רק את המינימום הנדרש משום צעב"ח, ובתנאי שאין כל אפשרות לחלוב ע"י גוי, ובתנאי שהחליבה תיעשה בשינוי (על ידי כלי שלוחץ על עטיני הפרה, שאז נחשב לחליבה כלאחר יד, ובדומה לגונח שהתירו לו לינוק בשבת משום דהויא חליבה כלאחר יד - כתובות ס, א) ושחליבה זו תעשה בצנעה (משפטי עוזיאל ח"א סי' י).

11. ראה אהרון נחלון "הרב הרצוג זצ"ל הרב הראשי לא"י וחלקו בפתרון בעיית החליבה בשבת", "עמודים" 516 תשמ"ט, וראה גם עמוד הימיני סי' כד.

12. ראה אהרון נחלון, עמודים שם.

13. אחיעזר ח"ג סי' לד ובהתכתבויות עם הגרא"ה קוק, החזון"א, והגרצ"פ פרנק. וראה גם במשפטי עוזיאל ח"ג סי' מט אות ב, שדן בהצעה להתיר חליבה בשבת ע"י קטן.

14. אהל משה - דין חליבה בשבת - דפים צו-קב.

15. דיין מליטא בקונטרס "לברור שאלת חליבה בשבת", הוצאת מוסד הרב קוק, תש"ו.

16. היתר זה הינו יוצא דופן ומרחיק לכת יותר מכל ההיתרים האחרים, בכך שמתיר את החליבה בשבת ע"י יהודי ללא שינוי וגם לא על אוכלין, ובונה את היתרו על צער בעלי חיים, על הפסד מרובה ועל מצנת ישוב ארץ ישראל. למסקנה, מתנה הרב ברונרוט שימעטו חליבה אחת בשבת משאר ימי השבוע (אם הדבר אפשרי) ויאחרו את החליבה בשעה לעומת הנהוג בשאר ימי השבוע (כדי שבעת החליבה הבמה כבר תתחיל להצטער), ושחולבים יפרשו שחולבים לצורך גבינה, ויחלבו לכלים מיוחדים שיהיה ניכר שהם לא חולבים לצורך המשקה. בדיונו על ההיתר מטעם ישוב ארץ ישראל הוא משווה זאת להיתר שבות של כתיבת אונו בשבת ע"י נכרי לצורך מצנת ישוב ארץ ישראל (רמב"ם הל' שבת ו, יא), והוא מביא את דעת החת"ס (בפרק לולב הגזול) שעבודת הקרקע בארץ ישראל הינה מצנח שבגופו שאינה נדחית אפילו בפני תלמוד תורה. ומכך מסיק הרב ברונרוט, שביום חול היהודי חייב לעשות את החליבה בגופו ולא ע"י נכרי. ואם אכן יש מקום להתיר את החליבה בשבת, הרי שיתכן שמאותו טעם אין להחמיר לחלוב אפילו בשבת ע"י נכרי. בדברים אלו ניתנת, למעשה, גושפנקה הלכתית לאידיאולוגיה של עבודה עברית ולהתנגדות לשימוש בנכרי לחליבה אפילו בשבת.

גמור וחילול שבת נורא, וח"ו להורות בזה צד קולא. ואין שום דרך כי אם לחלוב בשבת ע"י נכרי כמו שעשו אבותינו מעולם. ובכלל, אי אפשר לישוב יהודי שלא ימצא בתוכו ג"כ נכרים אחדים, לפי ההכרח של איזה דברים המותרים להיעשות בשבת ויום טוב דווקא ע"י נכרים. וחוקי תורתנו הקדושה הם בוודאי יותר חזקים באין ערוך מכל מנהגי בדאות שבדאו להם אנשים, והם חיינו ואורך ימינו ויסוד תחייתנו על אדמת הקודש¹⁷.

מעניין לציין, שלא כמו בנושא השמיטה, בו עמד הרב קוק במלוא עוצמתו ותקיפותו לימין המושבות וההתיישבות כנגד המערערים על היתר המכירה, הרי שבנושא החליבה בשבת, הרב קוק - בניגוד לרבנים רבים אחרים - איננו מוכן למצוא דרכי קולא כל שהן, ודורש מהמתיישבים לחלוב אך ורק ע"י נכרים. הרבנים שהתירו מבססים את היתריהם בדיוק על אותם נימוקים בהם משתמש הרב קוק עצמו לביסוס היתר המכירה בשביעית (פגיעה אנושה בהתיישבות; יישוב ארץ ישראל; במקרים של שעת הדחק גדולה והפסד מרובה מאוד יש מקום לסמוך על יחיד במקום רבים; חשש לאיבוד פרנסת משפחות רבות מישראל עד כדי פיקוח נפש וכו'), אך הרב קוק לא קיבל את דעתם; ייתכן שזה נובע מהעובדה שבחלק מהמקומות הטיעון העיקרי היה עקרון העבודה העברית למרות שהיתה קיימת דרך אלטרנטיבית לחלוב בהיתר, וכנגד גישה זו יצא הרב קוק במלוא התקיפות.

ה. עידן מכונות החליבה

החזון אי"ש, שהתנגד אף הוא לפתרונות החליבה ע"י יהודים¹⁸, מוכן היה להתיר לקיבוץ חפץ חיים לחלוב לאיבוד על גבי קרקע. פתרון זה כרוך כמובן בהפסד מרובה, והוא גם איננו פשוט מבחינה הלכתית¹⁹. כשר' יוסף בכרך הי"ד, חבר חפץ חיים שנפל מאוחר יותר במלחמת השחרור, העלה את הרעיון להיעזר לצורך פתרון בעיית החליבה בשבת במכונת חליבה, שבתקופה זו עדיין לא הגיעה לארץ, ראה בכך החזון אי"ש רעיון חשוב עם פוטנציאל רציני ביותר לפתרון הבעיה. החזון אי"ש והרב הראשי לישראל הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג למדו את דרך פעולתה של מכונת החליבה הראשונה, שהגיעה למכון המחקר ברחובות (לימים - מכון וולקני, שעבר לבית דגן) לצורכי ניסוי. שני הרבנים ייסדו את העקרונות ההלכתיים לפיהם יהיה מותר להשתמש במכונת החליבה בשבת (ללא צורך בגוי). הרב הרצוג אף עמד בקשר עם החברה השוודית המייצרת את המכונה (Alfa-Laval) לצורך ביצוע שינויים במכונה כדי שניתן יהיה להשתמש בה בשבת, והוא אף סייע לקבוצת חפץ חיים במימון רכישת מכונת החליבה. כך היה קיבוץ חפץ חיים לרפת החלב הראשונה בארץ שרכשה מכונת חליבה.

בתקופה זו - לפני כשישים שנה - לא היה מדובר על מכון חליבה כמו זה שניתן למצוא היום בכל רפתות החלב, אלא במכונת חליבה ניידת המחוברת לכד חלב שהעבירו אותה מפרה לפרה. כיום, לא רק שלא ניתן למצוא בארץ רפתות החולבות ידנית, אלא שגם לא ניתן למצוא רפתות החולבות

17. דעת כהן סי' רלה. וכן כתב גם האחיזה שם: "על דבר אשר העירני בשולי מכתבו אשר בהיותו באה"ק ראה כי רובם ככולם של שומרי תורה ומצוות בהמושבות נהגו היתר לחלוב בעצמם בש"ק, כמה מהם פתחו בדברנן לחלוב לתוך אוכל וכמה בדאורייתא - באמת מבהיל הדבר, וכאשר שמעתי כי סמכו על איזה הוראת רב מאשכנז כתבתי אודות זה להגרא"י קוק זצ"ל. יסוד הדבר הוא מהלאומים הפורצים, אשר אצלם עבודה עברית דוחה שבת, ואחריהם נמשכו גם המון עם בלי שום יסוד להיתר" (וראה סוף הערה קודמת).

18. ראה בדבריו בחזון אי"ש א"ח נ"ו, ד, שכתב לגבי פתרון החליבה ע"י נכרי "שזו הדרך הישרה על פי התורה וסופה להתקיים, וכן נוהגים בכל המקומות שהשבת אצלם ביוקר".

19. הרב קוק הסתייג מפתרון זה, למרות שלגביו לא יצא במחאה נמרצת כמו נגד פתרונות החליבה ע"י יהודים.

במכונת חליבה ידנית פשוטה כזו, ולכל המשקים יש כיום מכון חליבה משוכלל שבו חולבים עשרות פרות בבת אחת.

האפשרויות לחליבה בשבת ע"י מכונה, כפי שנקבעו ע"י החזון אי"ש והרב הרצוג, מופיעים בחזון איש הלכות שבת²⁰:

- מותר להלביש את גביעי המכונה על עטיני הפרה כאשר לא מתבצעת חליבה, והחליבה תתבצע רק בעקבות הפעלת המכונה בעזרת שעון שבת לאחר הצמדת גביעי החליבה לעטיני הפרה; זוהי גרמא מותרת.
- מותר להלביש את גביעי המכונה על עטיני הפרה כאשר זרימת החלב שנחלב מיידית מופנית לאיבוד, ולאחר שהמכונה חולבת באופן אוטומטי אפשר להעביר את הצינור ממצב איבוד החלב למצב שמירה²¹.

ו. אופני החליבה בהיתר המקובלים כיום בארץ

במדינת ישראל כיום, החולבים בשבת באופן מותר עושים זאת באחת מארבע הדרכים הבאות:
א. חליבה ע"י גוי.

ב. חליבה בדרך הראשונה המוצעת ע"י החזון אי"א - בעזרת מכונת חליבה שבה הגביעים מורכבים על עטיני הפרה מבלי שהפרה מתחילה להיחלב (הדבר נעשה ע"י הפעלת הואקום המצמיד את הגביעים לעטיני הפרה מבלי להפעיל את מערכת הפולסציה - הפעימות - המאפשרת את החליבה), כשהפעלת הפולסציה המאפשרת את החליבה נעשית בגרמא לאחר הרכבת הגביעים²². לאחר שהתברר שבחלק גדול מהמקרים מתקיימת חליבה של כמה טיפות ברגע שמצמידים את הגביעים לעטיני הפרה עוד לפני הפעלת מערכת הפולסציה, שופרה המערכת בעזרת סידור טכני, שהביא לכך שגם אם מספר טיפות נחלבות קודם להפעלת הפולסציה ע"י גרמא הרי שטיפות אלו הולכות לאיבוד²³.

ג. חליבה בדרך השנייה המוצעת ע"י החזון אי"א - בעזרת מכונת חליבה שבה זרימת החלב בעת הרכבת הגביעים על עטיני הפרה מכוונת לאיבוד, ולאחר מכן מוסטת זרימת החלב למיכל החלב²⁴.

20. לח, ד. וראה בעמוד הימיני לגר"ש ישראלי סי' כה, שמעלה פקפוקים לגבי היתר זה של החזון איש.
21. ניסוח הדברים הכתובים בחזון אי"א אינו תומך באפשרות זו של העברת הצינור מאיבוד לשמירה. להיפך - מהכתובים משתמע שהדבר אסור, אך קיימת מסורת מבוססת ואמינה של רפתני חפץ חיים שכך הינחה אתם החזון אי"א הלכה למעשה. וראה גם בהערת הפתיחה לתשובתו של הגר"ש ישראלי ב"עמוד הימיני", שממנה משמע שאכן היה פער בין הכתוב בחזון אי"א ובין התורה שבע"פ שעל פיה נהגו על פיו בחפץ חיים למעשה.

22. למעשה הפעלת הפולסציה נעשית בגרמא דגרמא, וראה "עמוד הימיני" שם המסביר את היתרון שבכך.
23. ראה זאב וייטמן, חליבה בגרמא, תחומין טו.

24. שיטה זו שופרה באופן משמעותי בכך שהעברה מאיבוד לשמירה נעשית לא באופן ישיר בידיים אלא בגרמא (מכיון שרבים - ביניהם הגרש"ז אויערבך, הגר"ש ישראלי ועוד - ערערו על היתר זה שנאמר בשם החזון אי"א). בשתי הדרכים המבוססות על שיטת החזון איש יש להקפיד מאוד שבמהלך החליבה היהודי לא ירכיב גביעים שנפלו או יתקן את מיקומם של גביעים שלא מורכבים היטב על עטיני הפרה, כי בפעולות אלו הוא עלול להיכשל באיסור חליבה בשבת. במקרה של צורך בפעילות כזו, יש להחזיר את המערכת למצב של הפסקת חליבה, ולהתחיל את הרכבת הגביעים במצב שבו אין חליבה או שהחלב זורם לאיבוד. באחד הישובים הועלה רעיון לנקב את מיכל החלב בחור קטן שדרכו יזרום החלב לאיבוד במשך כל זמן החליבה, וכך למעשה כל החליבה תתבצע למיכל חלב שזורם לאיבוד, ובאופן זה תיפתרנה כל הבעיות. כמוכן, מדובר

ד. **רובוט חליבה** - מערכת חדשה שבה הפרות נחלבות בעצמן ללא מעורבות אנושית. הפרה מגיעה בעצמה ובהתאם לרצונה וצרכיה לרובוט החליבה, שמזהה את הפרה ומרכיב בעצמו את הגביעים על הפטמות וחולב את הפרה באוטומציה מושלמת. אין ספק, שזו היא הדרך המובחרת לחליבה בשבת מכל הדרכים כולן, שהרי אין בה כל מעורבות אנושית²⁵.

ז. חלב שנחלב בשבת באיסור

מה דינו של חלב שנחלב בשבת ע"י יהודים כמו בימות החול, שלא על פי אחת מדרכי ההיתר הנ"ל?

התשובה לשאלה זו תלויה בהכרעתנו בשאלת הנאה ממלאכת שבת. בשו"ע (או"ח סי' שיח סע' א) נפסק, שאף שמדאורייתא מעשה שבת איננו נאסר - "השבת קודש ואין מעשה קודש", יש מקרים שבהם קונסים את מחלל השבת ואוסרים עליו את ההנאה ממעשיו: "המבשל בשבת (או שעשה אחת משאר מלאכות) במזיד - אסור לו לעולם ולאחרים מותר למוצאי שבת מיד, ובשוגג - אסור בו ביום גם לאחרים ולערב מותר גם לו מיד".

לאור זה, גם אם יהודים חלבו בשבת באיסור במזיד החלב נאסר עולמית רק עליהם, אך הוא מותר לאחרים, שלא חלבו, מיד במוצאי שבת. אלא שעדיין יש לדון האם יש להחמיר במקרה שבו החולב מייעד מלכתחילה את החלב עבור אחרים, והאם אין מקום לאסור לאחרים את החלב מטעם חילול השם שיש בכך, שהם נהנים ממלאכת איסור שנעשתה בשבת²⁶? והאם אין מקום לאסור לקנות את החלב, כדי שהקנס שהוטל על מחלל השבת בגלל עבריינותו יהיה משמעותי?

המגן אברהם מביא שבהלכות ביטול איסורין נפסק בשו"ע (יו"ד סי' צט סע' ה): "אין מבטלין איסור לכתחילה. עבר וביטלו, או שריבה עליו, אם בשוגג מותר, ואם במזיד אסור למבטל עצמו, אם הוא שלו, וכן למי שנתבטל בשבילו (ואסורים למכרו גם כן לישראל אחר, שלא ייהנו ממה שבטלו) ולשאר כל אדם מותר". ולכאורה לפי זה, גם בדין הנאה ממלאכת שבת התבטל ייאסר למי שנתבטל בשבילו כמו למבשל עצמו, והיה מקום להחמיר לאסור את הנעשה באיסור גם למי שהמלאכה האסורה נעשתה בעבורו. אלא שמסקנת המגן אברהם היא, שבניגוד לביטול איסורים, שאסורים גם למי שנתבטל בשבילו מהחשש שמא יאמר לו לבטל, הרי לגבי חילול שבת דחמירא ליה אין חשש שישראל יאמר לישראל אחר לבשל או לעשות מלאכה אחרת בשבת עבורו. ולכן בהנאה ממלאכת שבת האיסור הוא רק על מחלל השבת עצמו, ולא על מי שהמלאכה נעשתה עבורו (וכן פסק גם המשנה ברורה בסימן שיח ס"ק ה).

ה"משנה ברורה" שם מעיר, שבמקרה כזה אין צורך להמתין במוצאי שבת אפילו בכדי שיעשו, כפי שחייבים להמתין במקרה של גוי שעושה מלאכה בשבת עבור יהודי: "דלא בעינן להמתין בכדי

בנקב קטן, שלאחר סיום החליבה הוא ייסגר, כך שהכמות שתלך לאיבוד תהיה קטנה יחסית. השאלה היא האם מצב כזה, שבו חולבים למיכל מנוקב בנקב קטן, נחשב לחליבה לאיבוד, מכיון שסוף סוף אם הנקב לא ייסגר כל החלב ילך לאיבוד; או שמכיון שבתום החליבה הנקב ייסגר ורוב החלב יישמר, אין זה נחשב לחליבה לאיבוד. מהגמרא בב"ק קטו, ב ומרש"י שם משמע, שיש לחלק בין חבית עם נקב קטן שתכולתה איננה נחשבת כהפקר, ובין חבית עם נקב גדול ושופע, שתכולתה הפקר. לפי זה נראה, שבמקרה של נקב קטן במיכל החלב הדבר לא יחשב כחליבה לאיבוד (ועיין בשו"ע חו"מ סי' רסד סע' ה). עם זאת, כתוספת לסידורי השבת ולהנחיות החליבה ייתכן ובניקוב כזה יהיה משום תוספת הידור.

25. הבעיה היחידה היא שלעתים קורות תקלות, ויש להבטיח שהתקלות יתוקנו בשבת ע"י גוי ולא ע"י יהודי. להרחבה בנושא רובוט החליבה ראה מאמרו של הרב מוסקוביץ בעמ' 91 בקובץ זה.

26. לשאלה זו נתייחס להלן בפרק י.

שיעשו אלא במלאכה הנעשית ע"י אינו יהודי בשביל ישראל, משום דקל בעיניו איסור דאמירה לגוי ויבוא לעשות כן פעם אחרת כדי שיהיה מוכן לו במוצאי שבת מיד; אבל דבר שנעשה ע"י ישראל בידים ודאי ליכא למיחש דעל ידי זה שנתיר למוצאי שבת מיד יבוא פעם אחרת לומר לישראל לבשל לו בשבת בשביל זה; ועוד שהישראל לא ישמע לו, דאין אדם חוטא ולא לו²⁷.

אם כן, שורת הדין היא שאין איסור גם כשחולב עבור אחרים. אלא שה"כתב סופר"²⁸ כותב שדברים אלו נכונים רק כאשר מדובר במי שעושה מלאכה אסורה בשבת באופן חד פעמי; אך כאשר חילול השבת נעשה בקביעות מדי שבת בשבת, פשוט בעיניו שבמקרה זה קנסו רבנן לאלו שנתבשל בשבילם כמו למבשל עצמו, אם הבישול או חילול השבת נעשה בידיעתם ולרצונם²⁹. ועוד מוסיף ה"כתב סופר", שגם אם אין לאסור על האחרים מכיון שחילול השבת לא נעשה לרצונם, עדיין יש עליהם איסור לקנות ולשלם עבור מה שיוצר בשבת משום איסור "לפני עיור" ומשום איסור מסייע, מכיון שלמחלל השבת עצמו אסור למכור את מה שייצר תוך כדי חילול שבת. אם כן, אליבא דה"כתב סופר" היה מקום לאסור לקנות ממי שחלב בשבת באיסור במזיד, מכיון שלו עצמו החלב אסור, וכן אסור לו למוכרו לאחרים, וממילא קנייתו על ידי אחרים יש בה משום איסור "לפני עיור"³⁰.

ח. האם החולבים נחשבים לשוגגים או למזידים?

דבריו אלו של ה"כתב סופר" הינם הבסיס לאסור חלב שנחלב בשבת באיסור. מכיון, שכפי שנראה להלן, חילול השבת בחליבה לא נעשה לרצון המחלבה הרוכשת את החלב, הרי שגם אליבא דה"כתב סופר" אין עליה כל קנס³¹; אלא שעל המחלבה יש עדיין, אליבא דה"כתב סופר", איסור משום "לפני עיור" או מסייע לדבר עבירה. אלא שדבריו אלו של ה"כתב סופר" מתייחסים רק למקרה

27. יש להעיר, שלחלק מהראשונים (רש"י, רמב"ן, שאילתות, בה"ג ועוד - עי' ב"א"ח ס' שיח) יש להמתין בכדי שיעשו גם כאשר ישראל עושה מלאכה בשבת עבור יהודי. וכן יש להעיר שהפמ"ג (ס' שכה א"א ס"ק כב) סובר שגם למתירים במוצ"ש מיד יש להחמיר בישראל משומד, והיה מקום לנקוט כדעתם במיוחד בימינו, כשלדאבוננו מה שהיה פשיטא למשנה ברורה, שאין כל חשש שישראל יגיד לישראל אחר לעשות מלאכה בשבת, ושגם אם יאמר לו בודאי שהישראל לא ישמע לו - לא פשיטא לנו במציאות ימינו. אלא שספק גדול אם לגבי חליבה באיסור ניתן לשער מהו בכדי שיעשו, שהרי מצד אחד אין אפשרות כלל לחלוב את החליבה של ליל שבת או שבת בבוקר במוצאי שבת, כלומר אין כל אפשרות שהדבר ייעשה במוצאי שבת בהיתר; ומצד שני, מכיון שניתן לחלוב בליל שבת בהיתר גמור, הרי שאולי אין מקום לדבר על בכדי שיעשו במוצאי שבת, שהרי יכול היה לעשות בהיתר בשבת עצמה, ואין כאן הנאה ממלאכת איסור שנעשתה בשבת (וראה להלן פרק ט).

28. אברהם שמואל בנימין וולף סופר, בנו של ה"חתם סופר".

29. כתב סופר ס' נ בדין לגבי פונדק יהודי המבשל בשבת בקביעות עבור יהודים. בנושא הצורך בדעתם ולרצונם פוסק ה"כתב סופר" כדעת ה"ט"ז ב"ד ס' צט.

30. גם אם נאסור לרכוש את החלב משום חשש לפני עיור, האיסור יחול לגבי המחלבה הקונה ולא לגבי הצרכן הקונה מהמחלבה, שהרי ה"לפני עיור" או המסייע של הצרכן הינו שבקנייתו הוא מכשיל או מסייע למחלבה שעוברת על איסור לפני עיור בקנותה את החלב מהיצרן העבריין, וקיי"ל שלפני דלפני לא אמרינן - כלומר, אין איסור לפני עיור בהכשלת חברו באיסור לפני עיור כלפי גורם שלישי (ראה מאמרי בתחומין כה בנושא הטיפול בטרופות במדינת ישראל, עמוד 323).

31. וראה בשו"ת הר צבי או"ח ח"א ס' קפ לגבי חשמל המיוצר בשבת, שלדעת הרצ"פ פרנק הדבר לא נחשב לנעשה ברצונם של המשתמשים שומרי המצוה, שהרי הם מעדיפים שיתחילו ביצור החשמל במוצאי שבת. ואם כך, על אחת כמה וכמה בחליבה בשבת, שבניגוד לחשמל יש דרך לחלוב בשבת בהיתר, שיש לומר, שהחליבה באיסור הינה בניגוד לרצונם של שומרי המצוות. הרצ"פ פרנק מפקפק גם בכל חידושו של ה"כתב סופר", ולדעתו ייתכן שמכיון שסוף סוף הגזרה לא נגזרה על אחרים, אי אפשר לחדש גזרה כזו, גם אם טעם הגזרה שייך במציאות המדוברת. ועוד כותב הגרצ"פ פרנק, שמדברי הפמ"ג שהובאו לעיל בהערה 27, שאוסר במומר עשה עבור אחרים בכדי שיעשו, מוכח שדעתו איננה כדעת ה"כתב סופר", שבמומר העושה לאחרים בדרך קבע יש לאסור עולמית.

שבו חילול השבת נעשה במזיד. במקרים שבהם מדובר בחילול שבת שנעשה בשוגג אין מקום לאסור, שהרי אין איסור על מעשה שבת לגבי מי שבישל או עשה איסור אחר בשוגג, שהרי גם לו עצמו (וקל וחומר לאחרים) מותר במקרה כזה ליהנות מהחלב מיד במוצאי שבת (שו"ע או"ח סי' שיח סע' א).

ייתכן ובמציאות ימינו נחשבים החולבים בשבת לשוגגים, מכיון שרוב הרפתנים טועים לחשוב שהאיסור בחליבה בשבת הוא האיסור להפעיל את המכונה החשמלית בשבת, אך אם המכונה תופעל ע"י שיעון שבת הם סבורים שאין כל איסור בהרכבת הגביעים על עטיני הפרה, כלומר בעיקר מעשה החליבה בשבת. מקור הטעות נובע מכך שהם רואים שגם שכניהם הרפתנים שומרי התורה והמצוות חולבים בשבת, והם אינם מודעים לכך שאצלם יש סידורי שבת מיוחדים. כך שבחליבה עצמה הם שוגגים, והם אף סבורים שיש מצוה לחלוב בשבת למניעת צער בעלי חיים. אם אמנם כך, ייתכן ובמציאות ימינו אין מקום לאסור את החלב שנחלב בשבת לאחרים, מכיון שהאיסור נעשה בשוגג³².

ברור מאליו, שבמקרים אחרים שבהם איסור החליבה ידוע, אך יש מחלוקת לגבי אופן החליבה המותרת בשבת, הרי שאין כל מקום שהמחמירים הסבורים שאין להתיר לחלוב בדרך מסוימת, יחמירו על עצמם לאסור את החלב שנחלב ע"י מי שחלבו בדרך זו על פי הוראת רבותיהם, שהרי במקרה כזה, אף שלשיטת המחמירים החליבה נעשתה באיסור, אך אין כל מקום לקנוס את החולבים, שפעלו בהתאם להוראת רבותיהם.

ט. דין חלב שהיה אפשר לחלוב בהיתר

גם אם לא נקבל, שברוב המקרים כיום החולבים בשבת באיסור נחשבים לשוגגים או שמציאות זו תשתנה, ייתכן ויש סיבה נוספת להקל בחלב שנחלב בשבת באיסור - מכיון שניתן היה לחלוב את החלב בשבת בהיתר, ולמעשה, אין לנהנה ממנו במוצאי שבת כל הנאה מעצם חילול השבת, שהרי הוא יכול היה ליהנות מהחלב באותה מידה גם אם החלב היה נחלב בהיתר. זאת, בניגוד לתבשיל שבושל בשבת, שהאוכלו במוצאי שבת נהנה ממלאכה אסורה בשבת, שהרי אי אפשר להכינו בהיתר בשבת. לעומת זאת, בחלב שנחלב בשבת באיסור, אין לנהנה מהחלב במוצאי שבת כל עדיפות וכל נפקא מינה אם החלב נחלב בהיתר ע"י גוי או בדרכים מותרות אחרות, או שהחלב נחלב באיסור. ממילא, אי אפשר להתייחס למשתמש בחלב במוצאי שבת כמי שנהנה מחילול שבת³³.

י. חילול השם

מהאמור עד כאן עולה, שיש מקום להקל בשימוש בחלב שנחלב בשבת באיסור. אלא שלמרות זאת, כדי שלא יהיה בשימוש כזה משום חילול השם, חלה עלינו חובת מחאה, שתבהיר באופן ברור וחד משמעי שהחליבה בשבת נעשית באיסור למורת רוחנו, ולמרות מחאתנו ורצוננו הגדול

32. וראה חיי אדם (ט, יא) שגם באומר מותר התבשיל מותר מיד במוצ"ש אפילו לעושה האיסור בעצמו (וכפי שכתב הט"ז לגבי ביטול איסורין ביו"ד סי' צט). ואף שהפעלתו החשמלית של מכון החליבה עצמו נעשית באיסור במזיד, אין הפעלה זו יכולה לאסור את החלב שנחלב לאחר מכן, ובדומה למקרה שבו יהודי יפעיל את מכון החליבה, אך החליבה תיעשה כדין ע"י גוי, שאי אפשר לומר שהחלב נחלב באיסור או תוך כדי חילול שבת מחמת שמכשיר החליבה (המכון) הופעל באיסור.

33. ראה ברמ"א שכה, י, לעניין מים שהובאו דרך רשות הרבים לרשות היחיד שמוותר לשתותם, מכיון שאפשר לשתותם גם ללא חילול שבת ע"י שילך בעצמו לבאר (וראה שם במשנה ברורה ס"ק נה, שזה הנימוק להיתר). וראה עוד בשו"ת אורח משפט סי' מט, לגבי הנאה ממנועלים שצווחו בשבת עם משחה באופן שניתן היה לצחצחן גם ללא משחה.

שהחליבה תעשה בהיתר ולא באיסור.

לענ"ד, אנו יוצאים ידי חובת מחאה זו באופן מהודר ומספיק בכך שאנו מבהירים לחולבים שאנו לא יכולים להשתמש בחלב שלהם לתוצרת מהדרין המיועדת לציבור המקפיד, ובכך הם מבינים היטב שהעובדה שהם חולבים באיסור גורמת למחלבות הקולטות את החלב שלהם ולמערכת הכשרות קשיים גדולים ביותר, שהרי אנו נאלצים להפריד את החלב שנחלב באיסור מהחלב שנחלב בהיתר - דבר שכרוך בהרבה מאוד הוצאות וקשיים. והעובדה שהמחלבה המייצרת את מוצרי החלב מוכנה לשלם להם תוספת תשלום אם הם יקבלו על עצמם לחלוב בשבת באופן מותר - מבהירה להם מעבר לכל ספק שלא ניחא כלל לרוכשי החלב שהם חולבים באיסור, וממילא אנו יוצאים ידי חובת המחאה וההבהרה שהאיסור נעשה שלא לרצוננו ולמורת רוחנו, ואין כאן כל חשש לחילול השם. ואם אמנם את החלב עצמו יש להתיר מכל הטעמים שמנינו לעיל, וידי חובת מחאה אנו יוצאים בהבהרה הברורה של המחלבות לחולבים שהן היו מעוניינת מאוד שהחליבה בשבת תעשה כדון, הרי שלכאורה הצרכן עצמו פטור מחובת המחאה, וממילא אין לו כל סיבה להימנע מלהשתמש בחלב גם אם הוא נחלב באיסור. וקל וחומר אם מדובר בחלב שספק נחלב באיסור (שהרי ייתכן שהוא נחלב ע"י הגוי העובד בחלק גדול מהרפתות), וקל וחומר אם החלב הזה קרוב לודאי מעורב בכמות גדולה של חלב שנחלב בהיתר, וכפי שנראה בפרק הבא.

יא. דין תערובת חלב שנחלב באיסור

לאור מסקנתנו, שיש מקום רב להקל בשימוש בחלב שנחלב בשבת באיסור, אין מקום לדון בנושא תערובות חלב כזה. לכן הדברים שלהלן הינם רק בגדר סניף נוסף להיתר החלב שנחלב בשבת באיסור, למי שליבו לא שלם עם הנימוקים להיתר שהובאו לעיל.

ה"כתב סופר", שמחמיר באיסור מעשה שבת לאחרים, סבור שהקנס לגבי מעשה שבת מתייחס רק לתבשיל שנתבשל בשבת כמות שהוא, ובכל מקרה שבו יש בפנינו תערובת של מעשה שבת עם היתר - אין מקום לקנוס ולאסור את כל התערובת. יתירה מזו - אליבא דה"כתב סופר" מותר אף לכתחילה לערב את מעשה השבת שנאסר³⁴, ולפי דעתו "די לקונסו בעין, שלא יאכלנו עד שיערבו עם דבר מותר", ואם הוא ערב את מעשה השבת בהיתר - התערובת מותרת גם לו עצמו. לדעתו של ה"כתב סופר" מספיק לבטל את איסור מעשה שבת חד בתרי, ואין כל צורך לבטלו בשישים³⁵.

לפי זה ייתכן ששכרנו בייצור מוצרי 'מהדרין', על טהרת חלב שנחלב בימות החול בלבד או על טהרת החלב שנחלב בשבת בהיתר - יוצא בהפסדנו בכך שבמוצרים שבכשרות רגילה אין ביטול ברוב של החלב שנחלב באיסור. אלא שגם במציאות הקיימת נראה שתמיד יש ביטול ברוב של החלב שנחלב באיסור, מכיון שבכל מקום שבו אין השגחה ופיקוח על החליבה בשבת גם אם החלב נחלב בשבת כהלכה (ע"י גוי) הוא מעורב עם החלב שנחלב שלא כדון. כמו"כ, ברוב המקרים החלב שנחלב באיסור בשבת נאסף למיכל שיש בו כבר חלב שנחלב בהיתר ביום שיש, ולאותו מיכל יחלבו שוב במוצאי שבת חלב היתר גמור (ורק לאחר מכן החלב ייאסף ע"י המיכלית למחלבה), כך

34. כשיטת רבנו יונה בפסחים ל, דס"ל שחמץ לאחר הפסח מותר לערב לכתחילה. ולדעת ה"כתב סופר" גם הרא"ש, שחולק לגבי חמץ שעבר עליו הפסח, יודה במעשה שבת, מכיון שבניגוד לחמץ אחר הפסח, שבפסח עצמו הינו איסור מוחלט וחמור שאיננו מטעם קנס, הרי מעשה שבת אסור רק מטעם קנס. ובניגוד לחמץ לאחר הפסח שיתכן ואסור לכולם, הרי שמעשה שבת נאסר עולמית רק לעושה האיסור בעצמו ולא לאחרים.

35. שלא כפרי מגדים שהצריך שישים.

שעדיין סביר להניח שלמרות ההפרדה בין חלב שנחלב באיסור ובין חלב שנחלב בהיתר, החלב שנחלב באיסור מעורב תמיד בהרבה חלב היתר.

ועוד יש להסתפק, במקרה שאדם חולב באיסור שבת באמצעות מכונת חליבה כפי שמקובל היום, האם זה יחשב לחליבה בגרמא, באופן שהחלב לא ייאסר כדין חלב שנחלב באיסור שבת גמור. גם אם נאמר שחליבה במכונה נחשבת לחליבה בידיים, עדיין יש מקום לדון האם הדבר נכון רק לחלב שנחלב סמוך להרכבת הגביעים על עטיני הפרה (בכוח ראשון) - או גם לחלב שנחלב הרבה לאחר שהאדם הסיר את ידיו ממכונת החליבה³⁶. אם אנו מתייחסים רק למעט החלב שנחלב מיד לאחר הרכבת הגביעים כחלב שנחלב באיסור, כשכל שאר החלב שנחלב בהמשך לא נחשב לחלב שנחלב באיסור - הרי פשוט שכיום (גם במציאות שבה מפרידים חלב שנחלב בהיתר גמור לצורך ייצור מוצרי מהדרין) אין לנו כלל מצב של חלב שנחלב באיסור שאיננו בטל ברוב גדול. מבחינה זו יש הבדל גדול בין חלב שנחלב בשבת באיסור בחליבה ידנית, שכולו אסור, ובין חלב שנחלב בשבת באיסור ע"י מכונה החולבת בכח החשמל, שרובו מותר.

יב. דין כלים שבלעו חלב שנחלב באיסור

כפי שראינו, ה"כתב סופר" שמחמיר לאסור את מה שנעשה בשבת לאחרים כמו למחלל השבת עצמו בכל מקרה שבו חילול השבת נעשה דרך קבע, מיקל מאוד בכל מקרה של תערובת דבר שנעשה באיסור (אפילו חד בתרי ואפילו לערב לכתחילה). והוא הדין שהוא מיקל בנושא הכלים שבלעו דבר שנעשה באיסור בשבת - לדעתו הגזרה היא על התבשיל עצמו, אך אין מקום לגזור איסור גם על בליעת הכלים. ואע"פ שלגבי בישול נכרים נחלקו הפוסקים אם אזלין בתר טעמא של חתנות שלא שייך בבליעה³⁷, או שמשווים את האיסור לשאר איסורים שיש בהם איסור בבליעה³⁸, הרי שלדעתו, אין להשוות בישול נכרים, שנקבע כאיסור מוחלט, לאיסור מעשה שבת, שמלכתחילה נאסר עולמית רק למחלל השבת עצמו ולא לאחרים. עם זאת, ה"כתב סופר" מודה שמדברי הרשב"א³⁹, המתיר כלים שבישלו בהם לחולה בשבת, משמע שקיים איסור בכלים שבישלו בהם בשבת באיסור, וכן הסיק מדברי הרשב"א המג"א על שו"ע⁴⁰. אלא שלדעת ה"כתב סופר" גם אם אמנם כך היא דעתו של הרשב"א, בנושא זה יש לילך אחר הרבים החולקים על הרשב"א ומקילים בכלים שבלעו מתבשיל שנתבשל בשבת באיסור⁴¹. כך שהפה שהרחיב את איסור מעשה שבת גם לגבי אחרים שחילול השבת נעשה בעבורם - הוא הפה שהתיר את הכלים שנתבשל בהם מעשה שבת כזה.

36. ראה מה שכתבתי בעניין זה במאמרי זריעה בגרמא בשביעית, תחומין ז, עמ' 62 ואילך. וראה עוד בדבריו של הרב יצחק לוי הלפרין, בספרו שו"ת מעשה חושב ח"א סי' לג סוף פרק ה ופרקים ח, יא ועוד. ושם הוסיף והעיר, שאם אנו מייחסים את כל המשך פעולת החליבה למרכיב הגביעים, הרי שבכך אנו מערערים עד מאוד את פתרון החליבה בשבת באמצעות מכונות שהוצע ע"י החזון איש, שהתיר לחלוב כאשר תחילת החליבה מזורמת לאיבוד, ולאחר מכן מועבר צינור החלב הזורם לאיבוד לשמירה לכד החלב.

37. דעת הרא"ש בטור יו"ד סי' קיג. ובב"י שם מביא שכן דעת הרא"ה, כפי שמובאת בתשובת הר"ן.

38. דעת הרשב"א, וכדעתו נוטים גם הר"ן והב"י שם.

39. תשובה קעה.

40. ועיין במאמרו של הרב יעקב מאיר שטרן ב"בנתבשל החלב" ח"א (עמ' 85) שמביא שהיד יהודה והמטה יהודה חלקו על המג"א, ולדעתם אין לאסור את הכלים.

41. ועיין עוד בנושא זה בחוברת "בנתבשל החלב" במאמר הנ"ל, וגם במאמרו של הרב דוד שלמה זולדן (עמ' 77) שמחדש שגם אליבא דהרשב"א איסור הכלים הוא רק למבשל עצמו ולא לגבי אחרים.